

אני מאשים

חיים חזן

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

גם אם בעת פרסום דברים אלה יהיה זכר פועלו הפוליטי של אריה דרעי כקצף על פני מימיה של החברה הישראלית, הרי רישומו עליה עדיין צריך עיון. דמותו ההפכפכה, רבת-הסתירות, ראויה כשלעצמה לניתוח, ולו כדי שאפשר יהיה לפענח את סוד כוחה הכובש והמהלך אימים. ואולי העיון בדמות יידרש במסגרת ניסיון עקרוני יותר להבין את המזרחיות ככור מחצבתה וכמקור עוצמתה, ולמקם את הקשריה הפוליטיים וייצוגיה התרבותיים. הדברים הבאים מבקשים להעלות פרשנות תרבותית כזו דרך טקסטים שבמרכזם אריה דרעי. ספרו של יואל ניר (1999), אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב,¹ ספרו של אריה דין, המעיין המתגבר: סיפורה של ש"ס,² וקלטת ה"אני מאשים", שהופצה בידי ש"ס במערכת הבחירות של 1999, ישמשו אסמכתה לטענה הבאה: האתר, שתופעת דרעי תופסת במרחב הציבורי הישראלי, משמעו פירוקו של מרחב זה ותמורה מבנית בצופן הסימבולי המארגן את מרכיביו ומפעיל את שחקניו. דמותו של דרעי תוצג כטיפוס סמלי המתחבט ומיטלטל בין שני קטבים של ייצור תרבותי אוריינטליסטי.

האגורה הישראלית המזמנת אליה מספרי סיפורים למיניהם, מבוססת על עיקרון לאומי, דתי או עדתי, שהוא תמיד מפוצל בתוכו. עיקרון זה מניע את השיח המקומי של "אנחנו" ו"הם", ובאותה עת מונע ממנו להציע הזרה ביקורתית על עצמו. עם זאת, פורצי גבולות והופכי יוצרות אינם זרים לו. ליצני חצר, נביאים, שוטים, ושאר דמויות ספיות מאכלסים את קווי התפר הפומביים של הישראליות. קווי התפר הם בעיקרם מועדים מסוימים (חגים), אירועים מיוחדים (הילולות) ואתרים ייעודיים (תיאטרון). חשיפתן משולחת הרסן של הדמויות הספיות בזמנים אחרים עלולה לעורר סלידה, גיחוך ואלימות. גם בעיצומו של מה שקרוי העידן הפוסטמודרני — עידן האמור,

¹ ניר, יואל, 1999. אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב, הוצאת ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל-אביב.

² דין, אריה, 1999. המעיין המתגבר: סיפורה של ש"ס, כתר, ירושלים.

לשיטת פרשניו, לטפח רוח זמן תזזיתית — מוקצים לדמויות אלה ולביצועיהן התרבותיים מרחבים מוגדרים ומוגנים. נדירים המקרים שבהם הופך זר כזה לשחקן חברתי ראשי, שדמותו מגלמת שחיקה, נידוד, היפוך, ואף ניתוח של קטגוריות תרבותיות מקובעות. זה קורה כאשר הסדר החברתי משתבש ללא היכר, וההקשרים הנורמטיביים קורסים. אוראז עולות מתוך המציאות המרוסקת וחסרת הפשר דמויות המכונות "טיפוסים סימבוליים", שנוכחותם התרבותית מטילה ספק בתוקפם של המיונים התרבותיים הרווחים. דרעי הוא טיפוס סימבולי, אולם בורזמן גם שחקן מרכזי בזירה החברתית. כיצד מתיישבת סתירה זו בשיח שנרקם סביבו — שיח אוריינטליסטי למהדרין שבו הוא ממוקם כספק ממסד, ספק פרא אציל ותמים, ספק ניהיליסט קנאי וספק פרימיטיבי נבער ופרוע? ייצוגים אלה מיוצרים בשיח באמצעות פרקטיקות של דמוניזציה, שעליהן נבנתה דמותו של דרעי. דרעי כונן כדמות תעתועים המתהפכת בין קוטב רומנטי, פרימורדיאלי, כמעט על-טבעי, לבין קוטב מודרני, תבוני, מחושב ותועלתני. עובדת היותו טיפוס סימבולי קושרת בין הכריזמה שלו למעמדו הקפי. ספרו של יואל ניר (1999) בוחר ברומנטיקה הקולוניאלית של ה"פרא האציל" ומציג את דרעי כיישות שלא מן העולם הזה. הורתו ולידתו של דרעי, לפי ניר, היו בהבטחה שמיימית: "אריה מכלוף דרעי נולד בסערה... על פי המסורת המשפחתית, שלושה חודשים לפני הלידה קיבלה אמו הבטחה שמיימית שהיא נושאת ברחמה בן זכר, גדול, ובעיקר מיוחד" (שם, 29). בקיעתו לעולם היא פלאית אף יותר: "צווחת המחאה הראשונית, הקדמונית שלו, נבלעה בגל נוסף של ברקים ורעמים — ואחריו דממה פתאומית. הסערה פסקה באחת. הלילה, הכוכבים נראו בהירים, טהורים, כמו השקט" (שם, 30). וכמו גמר ניר בדעתו, שמושא כתיבתו הוא אכן טיפוס סימבולי כהלכתו: "האגדה לבית דרעי נשמעת כמו עוד אחד מסיפורי הצדיקים הרווחים כל כך בקרב יהודי מרוקו" (שם). כאן כבר חושף ניר את מקורית השראתו: דרעי שייך "אליהם" — המרוקאים האפופים אגדות וחלומות צדיקים, והחדורים אמונות טפלות. הדמות האגדית היוצאת מרחמה של אסתר דרעי אינה אלא פרי של סביבה פסטורלית אוריינטלית "אחרת": "החיים מתנהלים להם בעצלתיים, נעימים ורגועים כמו שיר ערש. אפילו המאבק הסמוי מן העין בין שני האחים יהודה ואריה על הבכורה, על תפנוקיה ותשומת לבה של האם מתנהל בערסקות של אור-צל" (שם, 39). אבל התפאורה הכמו קמאית-תנ"כית, בנוסח ספרות ההשכלה היהודית המזרח-אירופית של המאה ה-19, היא אף הצעד הראשון במהלך אבולוציוני שיוביל את הילד אריה דרעי אל מפתן המודרנה המערבית-אשכנזית: "רק יצוריו של אריה ינוקא משחיזים בחשאי את כשרונותיו השכליים, כמו צבא המסווה את תמרוניו לקראת המלחמה הבאה"

(שם). ומלחמות אלה אכן נקרות על דרכו מינקות ולקחן ברור: "המרוקאים אינם מוגי לב ושפלי רוח כאשכנזים" (שם).

האשכנזי כ"אחר" משמעותי איננו רק ה"אנטי-קריסט" של דרעי אלא גם משאת נפשו. הוא אכן הצליח לימים להשתלב בעולם הישיבות החרדי-אשכנזי, שהכשירו — על פי ניר — לחשיבה רציונלית, חדה ואינדיבידואליסטית. כך נעה דמותו של דרעי מחמימותו של הבית המרוקאי אל צינתה של הלמדנות הליטאית. המזרחיות הדתית, שאינה מוצאת את מקומה לא בעולם החילוני ולא בקרב החרדיות האשכנזית, מומצאת כמסורת שמקדמת דנא ומוחזרת כעטרה ליושנה בידי ש"ס. דרעי מוצג על ידי ניר כשליח מצווה, כמי ש"בעיני חילונים רבים מאוהדיו היה גשר שנפל מן הגשר. כלומר, מתוך עצמו נפל והוא מרחף בין שמים וארץ, בין ארון הקודש וארגז החול של הפוליטיקה" (שם, 529). דמותו של המלאך הנופל, הלל בן שחר, משמשת דגם להיטלטלותו של דרעי בין קודש לחול, בין הנשגב לנתעב. החזרת העטרה ליושנה מתוארת כמסע סיוזיפי המוכשל על ידי ה"אליטות" האשכנזיות, החוששות מן התרבות האחרת הקמה עליהן. דרעי כסיוזיפוס מזרחי עולה ויורד בהר ההולך ומתפורר של החברה הישראלית. הישראליות המרוקנת מתכניה ומיוניה היא החלל שבתוכו נבראת ופועלת ש"ס. אריה דיין (1999) מבקש לראות בפריצתה של ש"ס אל המרחב הציבורי הישראלי מהפכה חברתית המשקפת את התרוקנותו של החזון הציוני ואת המרתו ברב-תרבותיות שאינה מאפשרת הידברות. גם דיין עוטף את סיפורה של ש"ס ואת האחראי לסיפור, אריה דרעי, במארז של קיפוח, אליטות אשכנזיות וחברה ישראלית מתפוררת. ואולם, במשנתו של דיין, דרעי מיוצג כפוליטיקאי רציונלי, מתוחכם להפליא, ממסדי ובאותה עת גם מהפכן בעל-כורחו, שבונה תנועה חברתית פונדמנטליסטית היונקת ממשאבי השלטון ושואפת להכחידו. דיין מדגיש את תכונותיו התבוניות-פוליטיות של דרעי, שתכסיסיו השלטוניים הם מסווה ומנוף להשקפת עולם דתית-פוריטנית רוויית תיעוב לממסדים האשכנזיים-חילוניים, שיש להחליפם במהפכה המזרחית. דיין מפרט ומפאר את חוכמת חתרנותו הפוליטית של דרעי, העושה להדחת המשטר הקיים ולהמרתו במדינת הלכה. "מעין החינוך התורני", "אל המעיין" ותחנות הרדיו (שהן פיראטיות בעיני הממסד, אך נתפסות על ידי ש"ס כ"ערוצי קודש") כל אלה אינם אלא מגננוני עיצוב תרבותיים המבטלים את הסייגים והסיווגים שקבעה מדינת הלאום הציונית, ומציבים אותם בגבולות חדשים, פרטיקולריסטיים-אוניברסליים. קרי, חרדיים-אנושיים. העדר מהדורות חדשות בתחנות הרדיו של ש"ס, מיצוט לימודי החול ברשתות החינוך שלה והאידיאולוגיה הדתית נטולת הלאומיות, מציעים אלטרנטיבה לארגון הפוליטי הציוני תוך כדי ניקה ממשאביו. הפרטיקולריזם האוניברסלי הוא אכן אכן השתייה של התמטיקה

הש"סניקית בקלטת ה"אני מאשים", שבוימה והופצה לאחר מתן הכרעת הדין וגזר הדין של בית המשפט המחוזי בעניינו של דרעי. קהל היעד של מסמך ויזואלי זה היה בוחרי ש"ס, ולכן מעניין החיבור שעשה המסמך בין הייצוג הייחודי-עדת-חרדי לבין הייצוג האנושי-כללי. דמותו של דרעי מרחפת בין שתי צורות ייצוג אלה, וחובקת את שתיהן. אלא שהאנושיות אינה מזוהה עם חילוניות או אשכנזיות. היא מוצגת כמצויה מעבר להן, כמהותו הגרעינית של הטיפוס הסימבולי "אריה דרעי" — זה המצוי מחוץ להווה ההיסטורי ולמרחב החברתי המוכר.

דרעי אכן משכיל ומקפיד להציג את העצמי שלו כנווד תרבותי, שאינו פוסח על שתי הסעיפים אלא נדחף בכוח יצריו הבלתי מרוסנים אל מחוזות אינ-חפץ. קלטת ה"אני מאשים" מציגה את דמותו של דרעי כמצויה מעבר למחלוקות המקובלות, וכאיש שאנושיותו מובנית אל תוך דבקתו הדתית. לשם כך מעורערות קטגוריות-יסוד, כגון חילוניות, עדתיות ומעמדיות. במקומן מתכנסים אל דמותו של דרעי רק האפיונים היסודיים של קיומו: אנושיותו, "נשמתו המזרחית", נאמנותו לרבו ופשטות הליכותיו. כל אלה כנגד עולם השקר ושרירות הלב של מערכות המשפט והמשטרה. מידותיו של דרעי מוצגות כחצוצות גבולות עדתיים, דתיים ומעמדיים. עדויות אופי מדברות בשבח מעשיו הטובים וצניעותו בפי אשכנזים חילונים וחרדים ספרדים. דרעי מוצג כהתגלמות האותנטיות הכלל-אנושית, שנפלה קורבן לרדיפתם המרושעת של נציגי השלטון המקפח. הקובלנות העדתיות מושמעות מפי אוהדי דרעי, ששנאתם ל"אשכנזים" ול"אליטות" באשר הם מוצגת כביטוי למרי לבם, אך לא לדרכו ולרוחו של דרעי. הלה מסמך את צדיקותו לצדקתו ומניח לצופה להתוודע אל דמות קרובה ומוכרת — דמות המייצגת, על אף סממניה החיצוניים הייחודיים, את יסוד העצמי שבכל אדם. פרטי העבירות שבגינן הורשע כמעט שאינם נזכרים. כנגדם, וכמו בהליכים משפטיים של חברה פשוטה, מועלות סגולותיו התרומיות של הנאשם-מאשים בצד ציון ייחוס אבותיו ומוצא משפחתו. דרעי הופך לצלוב יהודי, קרי: דרייפוס, וההקבלה בין משפטי השניים מתבקשת. עד המדינה שמולביץ מעוצב על פי דמותו של יהודה איש קריות, ומידת דתיותו ונאמנותו מוטלות בספק. לעומת אישיות לא-נאותה זו, דרעי מצטיין בהשבת נשמתם וכבודם של בני עדתו ובחסד שהשפיע על כל דיכפין, ו"נסים" אלה מדברים בעד עצמם. שירת "הוא זכאי", החותמת את הקלטת כמיסה קתולית והצהרתו של דרעי שעל אף העוול הנורא שנעשה לו הרי "כל ישראל ערבים זה לזה", מסמנים את האיש כ"עבד ה'" הנורא על כתפיו את חטאי עמו ומכפר עליהם בסבלותיו. ואכן, כדברי כמה מדמויות הקלטת, ה"עם" עם דרעי וה"עם" הוא דרעי.

לכאורה, ייצוגיו של דרעי בטקסטים השונים מנוגדים זה לזה. ואולם, ה"פרא האציל" או הפרא משולח הרסן, בן המזרח הרומנטי או מאהבה שומר היערות של נציגת האליטה, לידי צ'טרלי — כל אלה כאחד הם דימויים בעלי צבע קולוניאליסטי פטרוני המכוננים דמות שעיקרה זרות נסבלת, לעתים נסלחת ופעמים מהלכת קסם. דרעי מצטייר כמי שמתקרב אל מפתן ה"אנחנו", אך מן הנבו שבו הוא מצוי לא יגיע אל הארץ המובטחת אלא כעברייין. המסמך של ש"ס, בצורת הקלטת, עושה את קפיצת הדרך מן הזרות למופְּרָוּת דרך מעקף של לגיטימציה. הווה אומר, מתן גושפנקה לדמותו של דרעי לא דרך מנגנוני התקינות המקובלים במדינת הלאום הציונית, ואף לא תוך ציות לערכיה, אלא באמצעות חותמות כשרות אוניברסליות-פרטיקולריות.

בייצוגים השונים, דרעי מופיע כערוץ תקשורת בין ציבורים נפרדים, ועושה זאת באמצעות אתגור הקטגוריות הקיימות והצעת אמות מידה חדשות למיון חברתי ותרבותי. פירוקן של החלוקות הממוסדות, המבוססות על הנחות אבולוציוניות, מתחולל על ידי תנועה כפולה: הצגת ציר אנכי, בצורת חלופה אבולוציונית הפוכה בנוסח "שחור הוא יפה" וספרדי הוא אותנטי וטהור, ובצדה — הצבת ציר אופקי, המבטל את החלוקה הרלטיביסטית הרב-תרבותית ומציב במקומה קטגוריה אחת בלתי מתחלקת של "עם" אחד. מבחינה אנתרופולוגית, זהו ניסוי מעניין בשימוש בשתי אופציות תרבותיות הפוכות: ארגון התפתחותי של החברה, תוך כדי סידור שוויוני של מרכיביה. הבבואה הפוליטית של סתירה-לכאורה זו היא יצירת אליטות מתחרות לאלה הקיימות, תוך כדי ביטול שיח הלגיטימציה שעליו הן נבנות.

דרעי כמושג הוא, אפוא, אפשרות נוספת לכינונה של צורה חדשה של זהות מקומית. הדמיון המבני, אם כי בוודאי לא התוכני, בינה לבין האיפכא מסתברא שלה בדמות השיח הציוני — מרתק. הטענות הפרטיקולריסטיות והאוניברסליסטיות משמשות בערבוביה, ובאורח פרדוקסלי תומכות זו בזו. אלא שהמגמות הפוסט-ציוניות פירקו זה מכבר את השיח הלאומי למרכיביו, ואילו חזיונותה הקיומית של ש"ס עדיין באֶפֶה. מבחינה זו, דרעי הוא כקליידוסקופ תרבותי שהפוך בו והפוך בו, והכל בו מציע מרחב תמרון סמלי מתפשט שהקהילה המדומיינת הציונית, המתכווצת ומתגוננת, אינה שקולה עוד כנגדו.

כפרתה וחלופתה של הישראליות המודרת היא היהדות. הרף העין של מדינת הלאום מומר בדת משוללת זמן ומקום. הדגל הפותח את קלטת ה"אני מאשים", שמלבו נעקר מגן הדוד הציוני ומוחלף באות של ש"ס, הוא סמלו של מהפך זה.

